

An Analysis of the History of Pattani during the State Unification Era from the Foreign Text, “Pattani and the Development of a Thai State”

Kaimook Uttayawalee

M.A. (History) Asistant Professor

**Department of History and Art, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Prince of Songkla University**

E-mail: ukaimook@bunga.pn.psu.ac.th

Abstract

An investigation of Pattani history during the state Unification combination era is necessary in order to understand the basis of social, cultural and local politics development. This analysis is the local study together with the foreign text and the information about Thai history. The study includes three points: the attitude of England to the problem of Pattani during the ruling revolution; the policies of England concerning the trouble in Pattani ; and the confrontation between Thailand and England concerning the conflicting controversy. It reveals that the problems in Pattani are caused by the internal and external factors. The internal factor, it is the trouble of resisting the government power during the local ruling reformation in the city of Malaya. The external factor, the interference of England forced Thailand to donate the land called the city of Malaya which was related to Pattani to England- then this land was established to become the state of Malaya ruled by Malaysia, Kedah, Kelantan and Trengganu.

Keywords: Pattani, Pattani history, southern history

การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์เมืองปัตตานียุคการรวมประเทศ จากเอกสารต่างชาติเรื่องปัตตานีกับการมาเป็นดินแดน ส่วนหนึ่งของไทย

ไข่มุก อุทยาวลี

ศศ.ม.(ประวัติศาสตร์) ผู้ช่วยศาสตราจารย์

ภาควิชาประวัติศาสตร์และศิลปะ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์

บทคัดย่อ

การศึกษาประวัติศาสตร์เมืองปัตตานีในยุคการรวมประเทศมีความสำคัญต่อการเข้าใจพื้นฐานสภาพสังคม วัฒนธรรมและการเมืองท้องถิ่นภาคใต้การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์เมืองปัตตานีเป็นการศึกษาเอกสารท้องถิ่นร่วมกับ เอกสารต่างชาติและข้อมูลประวัติศาสตร์ของไทย ซึ่งแบ่งออกเป็น 3 ประเด็นคือ ทศนะของอังกฤษต่อปัญหาเมือง ปัตตานีสสมัยปฏิรูปการปกครอง นโยบายของอังกฤษต่อปัญหาเมืองปัตตานี และการเผชิญหน้าระหว่างไทยและอังกฤษ ต่อปัญหาความขัดแย้ง จากการศึกษา พบว่า ปัญหาการปกครองเมืองปัตตานีเกิดจากปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก ด้านปัจจัยภายในคือ ปัญหาการปฏิรูปการปกครองท้องถิ่นในหัวเมืองมลายูที่มีการต่อต้านอำนาจส่วนกลาง ด้านปัจจัย ภายนอกเกิดจากการแทรกแซงของมหาอำนาจโดยเฉพาะอังกฤษทำให้ไทยจำเป็นต้องยกดินแดนบางส่วนที่ผูกพันกับ เมืองปัตตานีซึ่งเดิมเรียกว่า หัวเมืองมลายูให้กับอังกฤษ และต่อมากลายเป็นรัฐมลายูในการปกครองของสหพันธรัฐ มาเลเซีย คือ ไทรบุรี กลันตัน และตรังกานู

คำสำคัญ: ประวัติศาสตร์ภาคใต้, ประวัติศาสตร์ปัตตานี, ปัตตานี

บทนำ

โดยทั่วไปเรามักเข้าใจว่า การนำเสนอข้อมูล ประวัติศาสตร์ไทยในยุคของการรวมประเทศให้เป็น ปึกแผ่น ควรเป็นการเขียนประวัติศาสตร์จากกลุ่มคน ซึ่งเป็นเจ้าของประเทศ โดยเฉพาะชนชั้นที่มีอำนาจ การปกครอง ซึ่งต้องการรักษาบทบาททางการเมือง และ สถานภาพทางสังคมของตนไว้ ความเข้าใจดังกล่าว

ทำให้ การศึกษาเรื่องราวประวัติศาสตร์ ยึดติดกับข้อมูล ประวัติศาสตร์ที่มาจากเอกสารของรัฐ ทั้งที่ข้อมูลดังกล่าว อาจมีข้อจำกัดในการอธิบายข้อเท็จจริง ซึ่งเกิดขึ้นใน ท้องถิ่น นอกจากนี้ เป็นที่ยอมรับว่าคนไทย มีการบันทึก เหตุการณ์ประวัติศาสตร์ของชาติไว้ แต่ก็นับว่ามีจำนวน เอกสารไม่มากนักที่สามารถนำมาศึกษาเรื่องราวในอดีต ได้อย่างกระจ่างชัด โดยเฉพาะการบันทึกข้อมูลประวัติศาสตร์

ของท้องถิ่น ดังนั้น จึงพบว่า เอกสารประวัติศาสตร์ไทย ส่วนใหญ่มักเป็นข้อมูลเหตุการณ์สำคัญ และเรื่องราวของบุคคลสำคัญ โดยมีแนวทางการเขียนข้อมูลประวัติศาสตร์ที่อยู่ในกรอบคิด เพื่ออธิบายประวัติศาสตร์ชาติ ขณะที่ ข้อมูลเกี่ยวกับท้องถิ่นยังขาดหลักฐานสำหรับการนำมาศึกษาอยู่มาก และหากเสาะแสวงหา ก็อาจพอจะทำให้ทราบได้ว่า เอกสารท้องถิ่นยังพอจะหลงเหลืออยู่ในลักษณะวรรณกรรมทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบางเรื่อง

ปัญหาข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่มีอยู่อย่างจำกัด ระหว่างข้อมูลเอกสารของรัฐ กับข้อมูลท้องถิ่น นักประวัติศาสตร์สามารถแสวงหาข้อเท็จจริง ที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย และเชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นศึกษาได้โดยการใช้ข้อมูลบันทึกเอกสารชาวต่างชาติ บางกรณีการศึกษา เอกสารดังกล่าวสามารถเพิ่มพูนองค์ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ชาติไทย และความสัมพันธ์กับประเทศเพื่อนบ้าน ให้มีเนื้อหาสมบูรณ์ยิ่งขึ้น โดยเฉพาะรายละเอียดบางแง่มุมที่คนไทยละเลย และเห็นว่าเป็นเรื่องธรรมดา แต่สำหรับชาวต่างชาติแล้ว สิ่งเหล่านั้นที่เขาพบเห็นกลับน่าสนใจ จึงเกิดการจดบันทึก พร้อมทั้งแสดงความคิดเห็นต่าง ๆ

อย่างไรก็ดี ข้อพึงระวังในการศึกษาข้อมูลเอกสารของชาวต่างชาติที่ควรพิจารณาคือ ความถูกต้อง หรือความคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงบางประการ ด้วยเหตุที่ชาวต่างชาติ มีความแตกต่างจากคนไทย ทั้งในด้านการปกครอง สภาพทางสังคม วัฒนธรรม จึงอาจทำให้ชาวต่างชาติเหล่านั้น มีความเห็นในแง่ลบเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทยได้ นอกจากนี้ หากจะพิจารณาถึงจุดมุ่งหมายของชาวต่างชาติ ที่เข้ามาในประเทศ ก็มีความหลากหลาย เช่น การค้าขาย การเผยแผ่ศาสนา การเจริญสัมพันธไมตรี ตลอดจนการแสวงหาผลประโยชน์จากการล่าอาณานิคม จนบางครั้งมีการบันทึกแสดงข้อมูลที่เกินจริง หรือ เล่าเข้าข้างฝ่ายของตน เพื่อยกให้มีความสำคัญ ดังนั้น การศึกษาเอกสารชาวต่างชาติจึงไม่ได้เป็นเครื่องชี้ขาด เรื่องราวที่น่าจะเกิดขึ้นจริงทั้งหมดในประวัติศาสตร์ไทย

แม้กระนั้นการศึกษาเอกสารชาวต่างชาติบางเรื่องสามารถสะท้อนมุมมองประวัติศาสตร์ ที่ไม่เคยปรากฏในเอกสารราชการ เพราะถือเป็นข้อมูลปกปิด ปัญหาคือ การศึกษาข้อมูลเพียงด้านเดียวอาจทำให้เกิดการละเว้นความเข้าใจปัญหาบางประการ ซึ่งละเอียดอ่อนต่อความมั่นคงของประเทศ การละเว้นความพยายามเข้าใจปัญหาซึ่งกันและกัน จึงยังเป็นปัญหาสะสม ตั้งแต่อดีต และมีความสืบเนื่องมาจนปัจจุบัน

การศึกษาประวัติศาสตร์ภาคใต้ตอนล่างที่สำคัญพื้นที่หนึ่งคือ ประวัติศาสตร์ปัตตานี โดยเฉพาะปัตตานีในฐานะเมืองที่ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรสยาม ซึ่งในประวัติศาสตร์ได้อ้างถึง หัวเมือง มลายู ตะวันออก ว่าเป็นหัวเมืองประเทศราชของราชอาณาจักรสยาม บทความนี้นำเสนอเพื่อวิเคราะห์เอกสาร เรื่องปัตตานี กับการมาเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของไทย (Pattani and the Development of a Thai State) ของ Mageret L. Koch ในวารสาร Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society. Vol. L. Part 2. 1977 ซึ่งเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ที่ เรียบเรียงจากเอกสารราชการของอังกฤษหลายฉบับ ทั้งเอกสารชั้นต้น เอกสารชั้นรอง รวมทั้งเอกสารปกปิด ทิววัน บุญวีระ แปลในนาม กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร

ประวัติศาสตร์การรวมหัวเมืองมลายูตามนโยบายด้านการปกครองของรัฐบาลสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นท่ามกลางการแสวงหาอาณานิคมของอังกฤษ ดังนั้น นโยบายของสยามและอังกฤษจึงมีท่าทีชิงเชิงในการรักษาผลประโยชน์ของชาติตนเอง โดยเฉพาะการดำเนินนโยบายของสยามที่ต้องการรักษารัฐมลายูตะวันออกซึ่งสยามถือว่ามีความผูกพันในฐานะหัวเมืองมาตั้งแต่อดีต ดังนั้นการขยายอิทธิพลของอังกฤษ เมื่อครั้งครอบครองรัฐมลายูตะวันตกแล้วมุ่งมาสู่รัฐมลายูทางตะวันออกจึงทำให้หัวเมืองสำคัญ อันแสดงความเป็นปึกแผ่นมั่นคงของอำนาจการเมืองของประเทศจำเป็นต้องได้รับ

การปกป้อง และถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสยามตามความจำเป็นทางการเมืองโดยเฉพาะ ปัจจัยคุกคามจากการล่าอาณานิคม

ปัญหาสำคัญที่ส่งผลต่อการกระชับอำนาจการปกครองของสยามต่อรัฐมลายูตอนใต้ของสยามนั้นคือปัญหาด้านการกำหนดอาณาเขตของดินแดนสยามที่ยังไม่แน่นอน และเพื่อตัดปัญหาการเกิดความขัดแย้งกับประเทศจักรวรรดินิยม สยามจำเป็นต้องดำเนินนโยบายปฏิรูปการปกครอง โดยเน้นหัวเมืองที่เคยเป็นประเทศราชให้เข้าเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรในช่วงการจัดการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองของสยามในหัวเมืองมลายูเกิดขึ้นใน พ.ศ. 2439 จนถึง พ.ศ. 2449 ก่อนการจัดตั้งมณฑลปัตตานีได้สำเร็จในสมัยต่อมา (สมโภช อ่องสกุล, 2524, 375-381) อย่างไรก็ตาม กระบวนการปฏิรูปด้านการปกครองท้องถิ่นซึ่งเกิดขึ้นดังกล่าวเกิดขึ้นพร้อมๆ กับปัญหาด้านการต่อต้านจากผู้ปกครองท้องถิ่นและการแทรกแซงของมหาอำนาจอังกฤษ

การนำเสนอวิเคราะห์บทความนี้จะแบ่งประเด็นในการอภิปรายเนื้อหา และการวิเคราะห์ข้อมูลประวัติศาสตร์เพิ่มเติมเพื่อให้เกิดความเข้าใจประวัติศาสตร์ระยะเวลาดังกล่าวอย่างกว้างขวางยิ่งขึ้นคือ 1) ด้านข้อมูลของอังกฤษและปัตตานีในการกล่าวถึงการดำเนินการนโยบายปฏิรูปการปกครองในช่วง พ.ศ. 2441 2) ข้อมูลของอังกฤษและปัตตานีที่กล่าวถึงนโยบายของอังกฤษต่อปัญหาในเมืองปัตตานี 3) ข้อมูลของอังกฤษและปัตตานีที่กล่าวถึงการเผชิญหน้าระหว่างสยามกับอังกฤษต่อปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้น

1. ด้านข้อมูลของอังกฤษและปัตตานีที่กล่าวถึงการดำเนินนโยบายปฏิรูปการปกครองในช่วง พ.ศ. 2441

จากการศึกษาเอกสารเรื่องปัตตานีกับการมาเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของไทย ตอนแรกมีข้อมูลที่อ้างถึงเหตุการณ์ที่รัฐบาลสยามได้มีนโยบายปฏิรูปการปกครอง

ทั้งนี้ เนื้อหาสะท้อนปฏิภพกริยาของเจ้าเมืองท้องถิ่น โดยเฉพาะการปกครองหัวเมืองที่เคยมีมาตั้งแต่สมัยการจัดการปกครองโดยใช้ระบบหัวเมืองทั้ง 7 ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ การตอบโต้การลิดรอนอำนาจการปกครองท้องถิ่น และขอความช่วยเหลือจากประเทศมหาอำนาจอย่างอังกฤษ ฝรั่งเศสอาจนำปัญหามาสู่การเกิดความแตกแยก เช่น ในเอกสาร British Charge d' Affairs in Bangkok October 22, 1901. ที่ว่า "...ในเดือนกรกฎาคม ค.ศ.1901 ...ผู้ว่าราชการเมืองที่ปัตตานีก็ทำการเก็บภาษีรายหัวเป็นรายได้ส่วนตน ทั้งที่ตามประเพณีนั้นต้องเก็บเป็นค่าต้นไม้เงินต้นไม้ทองเรือปืนสยามกับคนจำนวนหนึ่งเดินทางมาถึงปัตตานีเพื่อสนับสนุนการชิงเก็บภาษีครั้งนี้ ทั้งๆ ที่แต่เดิมรายาเป็นผู้เก็บภาษีเอง... ทำให้รายาแห่งปัตตานีตกลงใจจะใช้กำลังขับไล่คนไทยออกจากปัตตานี ในฤดูร้อนปี ค.ศ.1901 ฝ่ายไทยได้ขู่ว่าจะจับตัวรายาแห่งรามันห์ การขู่เข็ญเช่นนั้นทำให้รายาแห่งรัฐทั้ง 4 ได้แก่ ปัตตานี รามันห์ สายบุรี และระแงะ หันหน้าเข้าหากัน... รายาทั้งหลายต่างมีความหวังว่า หากฝ่ายฝรั่งเศสได้ทราบเรื่องสยามถูกโจมตีทางทิศใต้ ฝรั่งเศสจะโจมตีทางทิศตะวันออก เพื่อแบ่งกองกำลังสยามจากปัตตานี การวางแผนต่อต้านนั้นกระทำในเดือนตุลาคม และได้ส่งชื่ออาวุธจำนวนมากจากเยอรมันในสิงคโปร์..." (กรมศิลปากร, 2540, 11) ข้อมูลดังกล่าวชี้ให้เห็นมูลเหตุของการต่อต้านระบบการปกครองของไทยในลักษณะที่มองว่าไทยใช้อำนาจเด็ดขาดต่อผู้ปกครอง ซึ่งแต่เดิมมาอำนาจของเจ้าเมืองมีบทบาทในการเก็บภาษีท้องถิ่นเอง และความสัมพันธ์ระหว่างปัตตานีต่อกรุงเทพฯ ก็ผ่านระบบการถวายบรรณาการทุก 3 ปีด้วยต้นไม้เงินต้นไม้ทอง การเปลี่ยนระบบภาษีและการลิดรอนอำนาจผู้ปกครองท้องถิ่น ในสมัยนี้จึงเป็นสาเหตุประเด็นแรกในการต่อต้านระบบราชการไทยที่ขยายมาสู่หัวเมืองบักขีได้ ขณะเดียวกัน การขยายอำนาจของประเทศเจ้าอาณานิคมก็ได้กลายเป็นปัจจัยที่แทรกแซงการเกิด

ปัญหาขึ้นเมื่อเจ้าเมืองต่าง ๆ ของหัวเมืองมลายูได้ตั้งเอามหาอำนาจเข้ามารับรู้ปัญหาการจัดการปกครองของไทยต่อหัวเมืองในขณะนั้น

นอกจากนี้การใช้นโยบายถ่วงดุลอำนาจของเจ้าเมืองปัตตานี โดยตั้งเอาอังกฤษเข้ามารับรู้ปัญหาดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงข้อบกพร่อง และการนำนโยบายการรวมหัวเมืองไปใช้ในท้องถิ่นภาคใต้ที่ควรเป็นไปอย่างค่อยเป็นค่อยไป เพราะหัวเมืองมลายูอยู่ห่างไกลจากศูนย์กลาง และผูกพันกับกรุงเทพฯ อย่างเห็นห่างจนแทบจะกลายเป็นดินแดนชายขอบของสยาม อย่างไรก็ตาม เมื่อวิเคราะห์ถึงสถานการณ์การต่อสู้ และการแผ่อิทธิพลของตะวันตกที่เข้ามาสู่หัวเมืองปักษ์ใต้แห่งนี้ ปัตตานีจึงเป็นเหมือนรัฐชายขอบของไทยที่ประกันความมีเอกราชของไทยบริเวณเขตแดนตอนใต้สุดของไทยที่อยู่ระหว่างปัญหาการต่อรองอำนาจของไทยกับอังกฤษเหนือหัวเมืองมลายูใกล้เคียงอันได้แก่ ไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู

การดำเนินนโยบายโดยข้าราชการที่ส่งไปหัวเมืองมลายูที่ขาดความรู้ความเข้าใจสภาพสังคมการเมือง และวัฒนธรรมดั้งเดิมของหัวเมืองเหล่านี้เกิดผลที่บั่นทอนต่ออำนาจของเจ้าเมืองในวัฒนธรรมของคนท้องถิ่นภายใต้วัฒนธรรมแบบอิสลาม เช่น ข้อความบางตอนในเอกสารที่ว่า "...รายาแห่งปัตตานียื่นคำร้องต่อสเวตเดนแฮมข้าหลวงอังกฤษ ตามคำขอร้องของรายาแห่งรามันห์ และสายบุรี (ระหว่างสิงหาคม - ตุลาคม 1901) คำร้องนั้นเริ่มต้นด้วยการบรรยายประวัติความเป็นมาระหว่างรัฐเหล่านั้นกับสยาม... ประการแรก เกี่ยวด้วยเรื่องผู้ว่าราชการเมืองกัวกัวอำนาจการปกครองของรายาเรื่องการเก็บภาษี ประการที่สอง เรื่องเจ้าหน้าที่ชาวไทยเข้าไปแทรกแซงการปฏิบัติกิจของศาสนาอิสลาม ซึ่งรายาเหล่านั้นเห็นว่าเป็นไปในทางตรงกันข้ามกับการปฏิบัติในฐานะประเทศเอกราช ทั้งยังขัดกับข้อความในเอกสารตราตั้งที่โปรดเกล้าพระราชทานแก่รายาผู้ครองรัฐ... รายาเหล่านั้นพากันขอให้อังกฤษยื่นมือเข้าแทรกแซงพร้อมทั้งชี้แจงว่าหาก

ไม่มีการแก้ไขให้ดีขึ้นอาจมีเหตุร้ายแรง..." (กรมศิลปากร, 2540, 12 อ้างอิงจาก British Charge d' Affairs in Bangkok, 1901A , 274)

ปัญหาดังกล่าวเป็นผลกระทบโดยตรงจากการใช้นโยบายเปลี่ยนแปลงระบบภาษีท้องถิ่น และนโยบายการจัดราชการภายในบริเวณ 7 หัวเมืองตามกฎข้อบังคับการปกครองบริเวณ 7 หัวเมือง ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) การตั้งเอาอังกฤษเข้ามาเพื่อรับรู้ปัญหาการปกครองท้องถิ่นในลักษณะดังกล่าว ในขั้นแรกเป็นเพียงการร้องเรียน หากปัญหาไม่ได้รับการแก้ไขเยียวยารอรัวของความไม่เข้าใจแล้วนำไปสู่การต่อต้านในที่สุดอย่างไรก็ดี ท่าทีของอังกฤษเมื่อรับรู้ปัญหาอังกฤษเองไม่ได้มีเจตนาจะเข้ามาควบคุมปัตตานีแทนอำนาจของไทยขณะนั้น เพราะมีข้อแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ทางการเมืองอยู่แล้ว ขณะที่เป้าหมายใหญ่ของอังกฤษต่อความสงบสุขของปัตตานี หมายถึง การไม่เกิดเหตุอันตรายที่จะกระทบกระเทือนต่อการค้าขายของอังกฤษ ปัญหานี้สะท้อนได้จากเอกสารของอังกฤษที่กล่าวถึงการลวงรู้การเตรียมการต่อสู้ขับไล่ข้าราชการไทยจากเมืองปัตตานี ซึ่งได้มีการเสนอให้ทำเรื่องนี้แจ้งไปยังข้าหลวงอังกฤษที่ประจำที่สิงคโปร์ เวลานั้นคือ เซอร์ แฟรงค์ สเวตเดนแฮม (กรมศิลปากร, 2540, 12-13 อ้างอิงจาก British Charge d' Affairs in Bangkok, 1903, 277, 288-296)

ปฏิกริยาของเจ้าเมืองปัตตานีต่อการปฏิรูปการปกครอง 7 หัวเมืองที่ปรากฏในรายงานของเอกสารอังกฤษกล่าวถึงการร้องเรียนต่อทูตอังกฤษให้ยื่นมือเข้ามาต่อรองในการประนีประนอม โดยผ่อนปรนการจัดระเบียบราชการหัวเมือง ให้คงรูปแบบหัวเมืองประเทศราชที่เจ้าเมืองทั้ง 7 มีอำนาจการดูแลราชการภายในท้องถิ่นเองทั้งภาษี การใช้กฎหมายอิสลามในการดำเนินคดีท้องถิ่น เพราะการปฏิรูปการปกครองที่เกิดขึ้น เป็นการให้อำนาจผู้ปกครองจากส่วนกลางที่ถูกส่งมา ในตำแหน่งผู้ว่าราชการเมือง มีบทบาทแทนที่เจ้าเมืองในการควบคุมบริหารการปกครองทั้งหมด โดยเฉพาะเจ้าเมืองปัตตานีได้ยกตัวอย่างกรณี การ

ปกครองท้องถิ่นขณะนั้นที่ไทยยังคงรูปแบบการปกครองดั้งเดิมแก่ ไทรบุรี (Kedah) ที่เจ้าเมือง (รายา) มีอำนาจใช้กฎหมายมลายู และภาษามลายูเป็นภาษาราชการ เป็นต้น ซึ่งข้อร้องเรียนดังกล่าวเกิดขึ้นในช่วงเดือนตุลาคม พ.ศ.2444 ก่อนประกาศใช้กฎข้อบังคับสำหรับปกครองหัวเมืองทั้ง 7 ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2444 แสดงให้เห็นบรรยากาศทางการเมืองในปัตตานีขณะนั้นที่เป็นการต่อสู้เรียกร้องความเป็นอิสระจากนโยบายปฏิรูปของส่วนกลางที่กำลังจะนำมาใช้เป็นแนวทางปฏิบัติในการปกครองท้องถิ่นระยะนั้น (กรมศิลปากร, 2540, 13-14 อ้างอิงจาก British Charge d' Affairs in Bangkok, 1901B, 274)

นอกจากนี้ เอกสารการติดต่อระหว่างปัตตานีกับอังกฤษส่วนหนึ่งสะท้อนในรายงานของฝ่ายอังกฤษเองที่ยังกล่าวถึงความไม่พอใจของเจ้าเมืองทั้ง 7 จนถึงขั้นตอนการประชุมเพื่อก่อเหตุการณ์เพื่อต่อต้านการปกครอง ฝ่ายทูตอังกฤษเองเกรงว่าปัญหาความขัดแย้งอาจลุกลามได้จึงได้ร้องเรียนปัญหาแก่ข้าหลวงฝ่ายไทยคือ พระยาศรีสหเทพ (เส็ง วิริยศิริ) ตำแหน่งปลัดทูลฉลองมหาดไทย เพื่อชี้แจงปัญหาความไม่พอใจของเจ้าเมืองทั้ง 7 อังกฤษเองหวาดหวั่นว่าความขัดแย้งอาจเป็นปัญหาใหญ่หากไม่มีการเจรจาระหว่างฝ่ายไทยและเจ้าเมืองต่าง ๆ ดังนั้น สิ่งที่เกิดขึ้นต่อมาจึงมีการส่งข้าหลวงมาเจรจารับทราบปัญหาโดยเริ่มจากพระยาศรีสหเทพเองได้เจรจากับเจ้าเมืองปัตตานี พร้อมทั้งนำเอกสารให้เจ้าเมืองลงนามว่ามีการยินยอมให้ฝ่ายไทยแต่งตั้งข้าราชการไทยในตำแหน่งปลัดเมือง (Government Secretary) เป็นที่ปรึกษาในการปฏิบัติราชการ ทั้งที่ไม่ได้เป็นไปโดยความเข้าใจที่ชัดเจนของเจ้าเมืองในการยอมรับนโยบายการปกครองครั้งนั้น (กรมศิลปากร, 2540, 15 อ้างอิงจาก British Charge d' Affairs in Bangkok, 1901B, 274)

จะเห็นได้ว่าข้อมูลส่วนใหญ่ของอังกฤษ และปัตตานีเป็นบันทึกที่ร้องเรียนของเจ้าเมืองทั้ง 7 โดยเฉพาะเจ้าเมืองปัตตานีในช่วงของการใช้นโยบายผนวกปัตตานีในฐานะหัวเมืองภายใต้การปกครอง 7 หัวเมือง ขณะนั้น

ได้แสดงปัญหาของการปกครองท้องถิ่นระยะแรกในภาคใต้ของไทยขณะนั้นว่าการที่เดิมไทยอ้างอิงถึงการปกครองหัวเมืองมลายูในฐานะเมืองประเทศราชจากความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ และการรับรู้สำนึกประวัติศาสตร์ของไทยนั้น บรรดาผู้ปกครองหัวเมืองต่าง ๆ กลับรับรู้และมีสำนึกของการมีอำนาจการปกครองตนเอง ทั้งในทางกฎหมายท้องถิ่น วัฒนธรรม ภาษารวมทั้ง การบริหารงานที่เป็นราชการท้องถิ่นที่ขึ้นกับเจ้าเมืองเป็นหลักสำคัญ ดังนั้น การใช้นโยบายผนวกหัวเมืองเหล่านี้ในระยะ พ.ศ.2444 จึงเป็นเหตุการณ์ประวัติศาสตร์เกิดจากที่ฝ่ายไทย ปกครองหัวเมืองอย่างเร่งรัดโดยขาดการคำนึงถึงสภาพความเป็นจริงว่าหัวเมืองเหล่านี้ มีอำนาจการปกครองตนเองโดยขึ้นกับส่วนกลางอย่างไม่เคร่งครัดมาช้านาน ดังจะเห็นได้จาก การร้องเรียนของเจ้าเมืองต่าง ๆ ต่ออังกฤษดังกล่าว

ปัญหาที่สำคัญสำหรับการจัดการปกครองดังกล่าวขึ้นกับความสามารถของฝ่ายไทยในการวางนโยบายและในการปฏิบัติข้อราชการให้เจ้าเมืองยอมรับนโยบายสำคัญภายใต้กฎข้อบังคับการปกครองบริเวณ 7 หัวเมืองซึ่งสาระสำคัญ เป็นการควบคุมการบริหารงานทั้งในด้านการปกครอง การศาล และระบบภาษี กล่าวคือ ด้านการปกครอง การดำเนินการที่สำคัญเป็นการยกฐานะดินแดน 7 หัวเมืองเป็นบริเวณ โดยให้มีข้าหลวงใหญ่ประจำทำหน้าที่ตรวจราชการ ซึ่งจะอยู่ภายใต้การดูแลอีกชั้นหนึ่งของข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช ในด้านข้าราชการการทำหน้าที่ปกครองเมืองประกอบด้วย ข้าราชการในตำแหน่งเจ้าเมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง และผู้ช่วยราชการเมือง เจ้าเมืองจะทำหน้าที่รายงานข้อราชการต่าง ๆ ในท้องถิ่นไปยังกรุงเทพฯ โดยผ่านข้าหลวงใหญ่และข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช (สมโชติ อ๋องสกุล, 2524, 355-371 อ้างอิงจาก "กฎข้อบังคับสำหรับบริเวณ 7 หัวเมือง ร.ศ. 120" ร.ศ. 120, 714-720)

จะเห็นได้ว่า นโยบายด้านการปกครองของไทยต่อเมืองปัตตานีในฐานะหัวเมืองมลายู ในช่วงดังกล่าวได้เปลี่ยนแปลงจากสภาพการปกครองท้องถิ่นในปัตตานี

เมื่อครั้งรัตนโกสินทร์ตอนต้น กล่าวคือ สภาพการปกครองก่อนการใช้นโยบายนี้ เมืองปัตตานีมีอิสระ แม้จะมีการใช้นโยบายแบ่งการปกครองเป็นแบบ 7 หัวเมืองแล้ว และอยู่ภายใต้การดูแลของสงขลาอีกชั้นหนึ่ง แต่เจ้าเมืองต่าง ๆ มีบทบาทสูงในการปฏิบัติตนในเมืองที่ตนดูแล โดยในด้านความสัมพันธ์ที่แสดงถึงการขึ้นกับการปกครองของไทยมีเพียงการส่งเครื่องราชบรรณาการ เป็นต้นไม้เงินต้นไม้ทองเท่านั้น ซึ่งข้าหลวงจากกรุงเทพฯ เองไม่ได้ควบคุมการปกครองอยู่ใกล้ชิด ทั้งนี้ เพราะระยะทางที่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจของเมืองเหล่านี้ และการใช้นโยบายผ่อนปรนในทางการปกครอง ที่ยินยอมให้เจ้าเมืองต่าง ๆ คงรูปแบบการบริหารตามวัฒนธรรมท้องถิ่น ดังจะเห็นได้จากการสืบสายสกุลเจ้าเมืองต่าง ๆ ยังคงความสัมพันธ์ตามสายตระกูลเจ้าเมืองท้องถิ่น กล่าวได้ว่า ก่อนการใช้นโยบายการปกครองท้องถิ่นเพื่อกระชับอำนาจของรัฐบาลสยามในช่วงปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เมืองปัตตานีและเมืองมลายูที่ถูกเรียกว่า หัวเมืองมลายูทั้ง 7 มีความสัมพันธ์กันภายใต้ระบบเครือญาติสะท้อนจากเชื้อสายศาสนา ภาษา และขนบประเพณีท้องถิ่น อันเป็นอัตลักษณ์ของชาวมลายู ซึ่งลักษณะทางสังคมวัฒนธรรม และสภาพการปกครองท้องถิ่นเช่นนี้เอง เป็นข้อแตกต่างจากท้องถิ่นหัวเมืองต่าง ๆ

อย่างไรก็ดี เมื่อวิเคราะห์ถึงความจำเป็นสำหรับการปรับปรุงระบบการปกครองนั้นพบว่า เกิดจากปัญหาสำคัญคือ การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริในการปรับปรุงการบริหารการปกครองท้องถิ่นให้มีความทันสมัย เพราะเดิมปัญหาด้านการปกครองของปัตตานีที่มีอยู่คือ การปกครองในระบบเจ้าเมืองยังขาดระบบชัดเจน ทั้งเรื่องการตัดสินใจตามระบบเกณฑ์แรงงาน รวมถึงการใช้อำนาจสิทธิขาดในการจัดการทุกอย่างขึ้นกับเจ้าเมือง รวมทั้งปัญหาจากการปกครองแบบกึ่งเมืองของเจ้าเมืองปัตตานีและเจ้าเมืองต่าง ๆ นั้น มีปัญหาที่ทำให้เกิดความขัดแย้ง และ

แตกแยกกัน ทั้งเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองตลอดจนปัญหาความไม่พอใจของเจ้าเมืองที่อยู่ภายใต้การควบคุมของเมืองสงขลา ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ (พรรณงาม เกษธรรมสาร, 2519, 1-43) นอกจากนี้ปัญหาอีกประการหนึ่งคือ การขยายอิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตกที่เข้ามาสู่หัวเมืองมลายู โดยเฉพาะอย่างยิ่งอังกฤษที่แข่งขันกับมหาอำนาจต่าง ๆ ทั้งฝรั่งเศส เยอรมัน และรัสเซียในการล่าอาณานิคมในภูมิภาคเอเชียในราว พ.ศ. 2367 - พ.ศ. 2369 เป็นช่วงไทยเกิดกรณีพิพาทระหว่างไทยกับอังกฤษเกี่ยวกับหัวเมืองมลายู โดยเฉพาะเกี่ยวกับปัญหาที่อังกฤษเข้ามาเป็นตัวกลางเจรจาเพื่อให้เจ้าเมืองไทรบุรี (ปะแงร์น) ที่หนีไปอยู่เกาะหมาก ให้กลับมาเป็นเจ้าเมืองดั้งเดิม รวมทั้งการเผชิญหน้าระหว่างอังกฤษและไทย เกี่ยวกับปัญหาการเจรจาเรื่องเมืองตรังกานู กล่าวได้ว่า ปัญหาการคุกคามของอังกฤษบริเวณหัวเมืองดังกล่าว เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ไทยต้องเร่งใช้นโยบายการปกครองท้องถิ่นให้มีระบบชัดเจน และเร่งเจรจากับอังกฤษในการปกป้องหัวเมืองมลายูของไทยจากการแทรกแซงของบรรดาชาติตะวันตก ซึ่งการตกลงเจรจามีมาจนระหว่าง พ.ศ. 2443 ถึง พ.ศ. 2452 (แถมสุข นุ่มนนท์, 2514, 1-5)

ในด้านการศาล ภายใต้กฎข้อบังคับการปกครองขณะนั้น แสดงถึงนโยบายด้านการศาลให้เป็นไปตามพระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ. 114 (พ.ศ. 2538) โดยแบ่งศาลออกเป็น 3 ชั้น คือ ศาลบริเวณ ศาลเมือง และศาลแขวงในการจัดการเรื่องนี้ ปัตตานีได้ให้มีผู้พิพากษาพิจารณาคดีทั่วไปตามกฎหมายไทย ยกเว้นคดีแพ่งที่เกี่ยวกับศาสนาอิสลาม เรื่องมรดกและครอบครัว หากมีคนนับถือศาสนาอิสลามเป็นโจทก์หรือจำเลยให้มีผู้รู้ศาสนาอิสลามหรือที่เรียกว่า โต๊ะกาหลี ตัดสินคดีตามกฎหมายอิสลามตามขนบธรรมเนียมที่เคยมีมาในท้องถิ่น (สมโซติ อ่องสกุล, 2524, 358-372 อ้างอิงจาก "กฎข้อบังคับสำหรับบริเวณ 7 หัวเมือง ร.ศ. 120") ซึ่งในด้านการศาลนี้ รัฐบาลไทยมีนโยบายต้องการปรับปรุงด้านการศาลหัวเมืองให้มีระบบเป็นแบบแผนเดียว

กัน และมีความยุติธรรมในการพิจารณาคดี ทั้งนี้การศาลที่เกี่ยวข้องกับศาสนา และประเพณีของคน ในท้องถิ่นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะหัวเมืองในมลายูก็ให้คง รูปแบบแผนเดิมไว้อยู่ (สมโภชติ อ่องสกุล, 2524, 357 อ้างอิงจาก หจข. ร.5 ม.14/58 เรื่องพระยาสุโขมนัยวินิตตรวจราชการเมืองตานี พระยาสุโขมนัยวินิตกราบทูลกรมหลวงดำรงราชนุภาพ) จะเห็นได้ว่าการศาลเป็นการดำเนินการที่รัฐบาลได้รวมชอมกับขนบธรรมเนียมดั้งเดิมของคนในวัฒนธรรมอิสลามซึ่งเป็นวัฒนธรรมถิ่นของคนส่วนใหญ่ในปัตตานี ซึ่งต่อมากการดำเนินการด้านคดีความต่าง ๆ ยังอยู่ภายใต้ การดูแลของกระทรวงยุติธรรม และการต่อต้านเรียกร้องสิทธิการปกครองตนเองด้านการศาลนี้ไม่ปรากฏชัดเจน

ในด้านารเก็บภาษีอากร รัฐบาลไทยได้ใช้นโยบายการให้เก็บภาษีทุกประเภททั้งอากร ค่าธรรมเนียมเงินส่วย รวมทั้งเงินผลประโยชน์ของแผ่นดิน โดยให้ใช้สถานที่ราชการจัดเก็บ มีเจ้าหน้าที่ของรัฐดูแล โดยเงินภาษีจะถูกแบ่งเป็นของเจ้าเมือง และข้าราชการประจำเมือง (เรื่องเดียวกัน) ภาษีจึงเป็นทั้งรายได้ของรัฐ และรายจ่ายที่แบ่งปันให้กับข้าราชการท้องถิ่น นอกจากการเก็บภาษีในลักษณะดังกล่าวแล้ว รัฐบาลยังได้ยกเลิกการส่งส่วยต้นไม้เงินต้นไม้ทองในสมัยต่อมาอีกด้วย เพราะถือว่าปัตตานีได้กลายเป็นเมืองในราชอาณาจักรของไทย อย่างไรก็ตาม ผลกระทบจากการเก็บภาษีในระยะแรก โดยเฉพาะปัญหาการเปลี่ยนแปลงผู้เก็บภาษีจากเจ้าเมืองเป็นข้าราชการ ทำให้เจ้าเมืองขาดรายได้จากการเรียกเก็บภาษี รวมทั้งปัญหาการที่รัฐบาลได้ประกาศยกเลิกระบบผูกขาด และการเก็บภาษีนอกระบบ แม้ว่าจะมีการประนีประนอม โดยแบ่งเงินภาษีเป็นของหลวง และเจ้าเมือง แต่เจ้าเมืองปัตตานีไม่พอใจเพราะเป็นรายได้ที่ลดน้อยลงจากเดิมที่เคยเรียกเก็บเอง (หจข. ร.5 ม.49/74 เรื่อง ผลประโยชน์รายได้จ่ายบริเวณมลายู ร.ศ. 119) การใช้ระบบภาษีเป็นปัญหาสำคัญซึ่งกระทบต่ออำนาจและรายได้ของเจ้าเมืองปัตตานีโดยเห็นได้จากข้อเรียกร้องของเจ้าเมืองปัตตานีที่มีไปยังข้าหลวงของอังกฤษ เรื่องการเสียประโยชน์จากการเก็บภาษีจนถึง

ขนาดที่ใช้เป็นข้ออ้างต่ออังกฤษว่า นโยบายนี้ เป็นการทำลายระบบดั้งเดิมที่มีมาแต่ช้านาน (กรมศิลปากร, 2540, 12 อ้างอิงจาก British Charge d' Affairs in Bangkok, 1901A, 274)

สรุปได้ว่าข้อมูลของปัตตานีและอังกฤษด้านนโยบายปฏิรูปการปกครองในช่วงแรกนั้น สะท้อนผลการจัดระบบการปกครองหัวเมืองระยะแรกโดยข้าราชการไทย ซึ่งเจ้าหน้าที่เมืองปัตตานีหวังว่าอังกฤษจะเข้ามามีบทบาทในการคานอำนาจกับฝ่ายไทยในการประนีประนอมการปรับปรุงบริหารราชการขณะนั้น และเป้าหมายสำคัญคือ ความต้องการในการดำรงความเป็นอิสระจากการควบคุมของรัฐบาลไทยทั้งในด้านการปกครอง การจัดเก็บภาษี ซึ่งเป็นข้อเรียกร้องสำคัญระดับต้น ๆ ที่ถูกอ้างถึง ขณะที่การศึกษาข้อมูลเอกสารรายงานการจัดการหัวเมืองของฝ่ายไทยเป็นการชี้ให้เห็นความจำเป็นในการปฏิรูประบบราชการซึ่งได้กระทำแล้วในส่วนกลาง และได้ขยายสู่หัวเมือง โดยเฉพาะข้อมูลเกี่ยวกับหัวเมืองมลายูในส่วนเมืองปัตตานี รัฐบาลไทยเห็นความสำคัญในการกระชับอำนาจการบริหารราชการโดยหวังว่าหัวเมืองเหล่านี้จะพ้นจากการอ้างสิทธิครอบครองของมหาอำนาจตะวันตก โดยเฉพาะอังกฤษซึ่งมีอิทธิพลสำคัญและเคยต่อรองในการครอบครองหัวเมืองอื่น ๆ ของไทยมาแล้ว และทำที่เช่นนี้ของอังกฤษได้เกิดผลขึ้นจริงเมื่อไทยต้องเจรจากับอังกฤษสมัยต่อมา (พ.ศ. 2541) เรื่องไทยยอมยกดินแดนบางส่วนของหัวเมืองมลายู โดยเฉพาะไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู ปะลิส เพื่อรักษาหัวเมืองสำคัญบางส่วนโดยเฉพาะปัตตานี ในแง่นี้ปัตตานีจึงมีความสำคัญต่อการปกครองหัวเมืองตอนใต้ของไทยในประวัติศาสตร์ตั้งแต่อดีตจนถึงยุคที่ไทยต้องเผชิญหน้ากับการล่าอาณานิคมของชาวตะวันตก

2. ด้านนโยบายของอังกฤษต่อปัญหาในเมืองปัตตานี

การศึกษาข้อมูลในส่วนนโยบายของอังกฤษต่อปัญหาในเมืองปัตตานีจากเอกสารเรื่องนี้ เป็นการชี้

เอกสารที่ตอบโต้ระหว่างเจ้าเมืองปัตตานี กับข้าหลวงอังกฤษ รวมทั้งเอกสารข้อร้องเรียนของอังกฤษต่อรัฐบาลไทยเพื่อแก้ไขปัญหาด้านการปกครองปัตตานี ในระยะแรกการปฏิรูประบอบราชการ ซึ่งปัญหาที่เกิดขึ้น ทำให้อังกฤษได้รับผลกระทบโดยตรงด้านผลประโยชน์ทางการค้าของบริษัทการค้าอังกฤษในบริเวณหัวเมืองมลายู เพราะปัญหาความไม่มีเสถียรภาพทางการเมืองในหัวเมืองเหล่านี้ อันเป็นผลมาจากความไม่พอใจและความจำเป็นต้องยอมรับนโยบายการบริหารราชการโดยรัฐบาลไทยที่มีต่อการจัดการปกครองหัวเมืองมลายู โดยเฉพาะเมืองปัตตานี การออกมามีบทบาทเสนอแนะการแก้ไขปัญหของอังกฤษต่อรัฐบาลไทย เรื่องปัญหาในเมืองปัตตานี นั้น ในเอกสารไม่ปรากฏข้อความแสดงจุดประสงค์ของการเข้ามาครอบครองปัตตานีแทนรัฐบาลไทย ทั้งนี้ อาจเนื่องมาจากรัฐบาลของสองฝ่ายต่างได้เคยตกลงในปฏิญญาที่มีต่อกันโดยกล่าวถึงการไม่แทรกแซงผลประโยชน์ของอีกฝ่ายหนึ่ง (สัญญาใน พ.ศ.2440) (กรมศิลปากร, 2540, 16 อ้างอิงจาก British Charge d' Affairs in Bangkok, 1901A, 274)

ข้อกังขาของอังกฤษที่มีต่อผลประโยชน์ทางการค้าของบริษัทการค้าอังกฤษที่ถูกคู่แข่งสำคัญ คือมหาอำนาจชาติอื่น ๆ เข้ามาขอเจรจาการค้าในรัฐมลายู ขณะนั้น มีความสับสนเนื่องจากอังกฤษมองว่าหากรัฐบาลสยามเองไม่สามารถควบคุมหัวเมืองทางใต้เหล่านี้ อย่างมีประสิทธิภาพแล้วก็จะทำให้เกิดความวุ่นวาย ทั้งปัญหาการเมืองภายในหัวเมืองเหล่านี้ รวมทั้งการปะทะกันซึ่งสิทธิประโยชน์ของอังกฤษที่มีต่อการค้าในลักษณะซึ่งเหนือกว่าคู่แข่งชาติตะวันตกอื่น ๆ มีความไม่แน่นอนเกิดขึ้นแล้วในระยะนี้ ดังจะเห็นจากรายงานของทูตอังกฤษปี พ.ศ. 2444 ความว่า

“... ฝ่ายกระทรวงการต่างประเทศก็เป็นกังวลอยู่ว่าการที่สยามใช้อำนาจอย่างไม่มีประสิทธิภาพในรัฐมลายูนั้นยังผลให้มีคนชาติอื่นที่มีใช้อังกฤษขอถือสัมปทานรายใหญ่ ๆ จากรายา สัญญาลับฉบับปี ค.ศ. 1897 นั้นเป็นเพียงความพยายามเพื่อระงับความกลัวเท่านั้น ในปีค.ศ. 1901 บริษัทอเมริกันแห่งหนึ่งมีกิจการขึ้นหน้า

ขึ้นตาอยู่ในตรังกานู ได้เสนอให้เงินค่าสัมปทานจำนวนมากแก่รายา และกำลังดำเนินการเจรจาขอมีสัมปทานที่เกาะเรตัง ... สเวตเตนแฮม (ข้าหลวงอังกฤษที่สิงคโปร์) ได้ยกคำพูดของนักลงทุนชาวอังกฤษซึ่งกล่าวว่า นักลงทุนชาติอื่นที่มีใช้อังกฤษอาจได้รับสัมปทานรายใหญ่ในรัฐมลายูฝั่งตะวันออก แล้วย้ำว่าเนื่องจากสยามมิได้มีสัญญาต่อกับกันตัน ตรังกานู แม้แต่ปัตตานี ฉะนั้นรายาแต่ละรัฐจึงคิดว่า ตนมีสิทธิ์เต็มที่ในการตั้งรัฐบาล ให้สัมปทานหรือเอกสิทธิ์ใด ๆ แก่ชาวต่างชาติไม่จำกัดสัญชาติ ปัญหานี้จึงกลายเป็นว่าสยามไม่มีอำนาจในรัฐมลายูทางภาคเหนือ...” (กรมศิลปากร, 2540, 16)

สาเหตุที่อังกฤษต้องเข้ามารับรู้การแก้ไขปัญหในเมืองปัตตานีขณะนั้นยังเกี่ยวข้องกับภารกิจของบรรดาเจ้าเมืองต่าง ๆ ที่ใช้นโยบายการดึงเอามหาอำนาจตะวันตกเข้ามาบีบบังคับตัวเองรวมทั้ง การไข่มหาอำนาจเป็นกลไกของการต่อรองในการผ่อนปรนกับการดำเนินนโยบายทางการปฏิรูประบบราชการของรัฐบาลสยามขณะนั้น ในประเด็นนี้ มีความชัดเจนจากข้อมูลของปัตตานีในการเจรจากับอังกฤษที่ว่า “...รายาทำให้อังกฤษเสียขวัญด้วยการข่มขู่ดีกว่าหากอังกฤษไม่สนับสนุนก็จะขอความช่วยเหลือจากประเทศอื่น...สเวตเตนแฮม ข้าหลวงใหญ่อังกฤษแจ้งไปยังกระทรวงอาณานิคมว่าเขาไม่ทราบว่ารายา นั้นดำเนินการไปไกลเพียงใด อาจถึงกับขอให้เยอรมัน รัสเซีย หรืออเมริกาเข้าแทรกแซงก็ได้ สเวตเตนแฮมเสนอความเห็นไปว่า หากทำให้สยามเชื่อว่าเกิดเรื่องรุนแรง และหาทางแก้ไขเสียก่อนแล้วก็เป็นประโยชน์แก่อังกฤษ...” (กรมศิลปากร, 2540, 17-18 อ้างอิงจาก British Charge d' Affairs in Bangkok, 1901D, 273 - 274)

ความไม่พอใจของบรรดาเจ้าเมืองและท่าทีของอังกฤษต่อปัญหาดังกล่าวทำให้กระทรวงต่างประเทศและกระทรวงอาณานิคมของอังกฤษต่างตระหนักถึงปัญหาอันอาจเกิดขึ้น เนื่องจากภัยของการเกิดจลาจลและการแทรกแซงของมหาอำนาจอื่น รัฐบาลอังกฤษเองได้พิจารณาประเมินสัมพันธมิตรภาพของฝ่ายไทยต่อ

หัวเมืองต่าง ๆ และอังกฤษเองก็ได้มีความเห็นไปใน 2 แนวทางคือ ทางหนึ่งเห็นว่าฝ่ายไทยควรมีอำนาจ เข้มแข็งขึ้น แต่อีกทางหนึ่งเห็นว่าไม่ควรให้ไทยเข้ามา บังคับบัญชาโดยตรงอีกต่อไป อย่างไรก็ตาม สิ่งที่ยังคงติดสินใจดำเนินการแก้ไขปัญหาคือ กระทรวงอาณานิคม ได้ร่างข้อความเพื่อรายงาน เป็นหนังสือทำขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยในเอกสารแสดงร่างข้อความที่จะส่งไปยังกรุงเทพฯ ว่า "...ข้อตกลง (สัญญาที่ทำกันเป็นการลับเมื่อปี ค.ศ. 1897) ซึ่งทำขึ้นระหว่างรัฐบาลอังกฤษกับสยามเพื่อประโยชน์ของทั้ง 2 ฝ่าย มาบัดนี้มีเหตุผลความผลประโยชน์ของเราทั้งสอง เนื่องจากฝ่ายสยามไม่อาจควบคุมรัฐมลายูได้ คำร้องเรียนของรัฐเหล่านั้น รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทราบดีอยู่แล้ว แม้ว่าจะไม่ทราบดีเท่า ผู้ปกครองพื้นเมืองก็ตาม ความไม่พอใจนั้นเกิดขึ้นเพราะคนไทยที่มาปกครองรัฐเหล่านั้น ...รายาพากันปฏิเสธการคุ้มครองของอังกฤษ และวิ่งเข้าหาชาติยุโรปให้เข้าแทรกแซง ซึ่งอังกฤษเองจะยอมให้ทำเช่นนั้นมิได้ ตามเงื่อนไขในสัญญาที่ทำกันเป็นการลับฉบับนั้น เรื่องเช่นนี้จึงไม่น่าปล่อยให้ยืดเยื้อต่อไป..." (กรมศิลปากร, 2540, 18-19 อ้างอิงจาก British Charge d' Affairs in Bangkok, 1901C, 274)

ข้อเสนอแนะของอังกฤษเองที่มีต่อการจัดการปกครองของสยามในหัวเมืองมลายูโดยเฉพาะเมืองปัตตานีนั้น อังกฤษต้องการเข้ามาแทรกแซงโดยหวังว่าเป้าหมายสูงสุดคือ อังกฤษจะมีสิทธิในการทำสัญญาโดยตรงกับหัวเมืองต่าง ๆ เพื่อปกป้องผลประโยชน์ของอังกฤษเอง โดยเฉพาะนโยบายอังกฤษโดยผ่านกระทรวงอาณานิคมที่มีความเห็นที่ต้องการจำกัดการบังคับบัญชาของรัฐบาลสยามในเมืองปัตตานีขณะนั้น ดังข้อมูลของอังกฤษเกี่ยวกับเมืองปัตตานีตอนหนึ่งความว่า "...ให้ข้าหลวงใหญ่อังกฤษประจำสิงคโปร์ แต่งตั้งเจ้าหน้าที่อังกฤษผู้มีความรับผิดชอบดีและรู้ภาษามลายูดี มาเป็นผู้แทนพระเจ้าแผ่นดินสยามในปัตตานี ตรังกานู และกลันตัน หรือมอบความรับผิดชอบในการบริหาร

การปกครองรัฐเหล่านั้นไว้แก่ผู้ปกครองชาวพื้นเมือง โดยมีเรสซิเดนต์อังกฤษที่ข้าหลวงใหญ่อังกฤษแต่งตั้งมาเป็นผู้คอยให้คำแนะนำ กับต้องจ่ายเงินจำนวนหนึ่งมากพอสมควรให้แก่สยามเป็นรายปีเป็นการรับรู้ในสิทธิของสยาม" (กรมศิลปากร, 2540, 19 อ้างอิงจาก British Charge d' Affairs in Bangkok, 1901C, 274) นอกจากนี้ บันทึกฉบับหนึ่งยังได้เสนอแนะอย่างเปิดเผยว่าเป้าหมาย ที่สำคัญของอังกฤษคือ ทำให้รัฐบาลไทยขณะนั้นได้รับรู้ว่าหากไม่ยินยอมให้อังกฤษเข้ามาจัดการปกครองรัฐมลายูเหล่านั้น จะทำให้ฝ่ายไทยเองต้องเผชิญกับปัญหาการต่อต้านจากบรรดาเจ้าเมืองต่าง ๆ รวมทั้ง การเข้ามาแทรกแซงของฝรั่งเศสอีกด้วย (กรมศิลปากร, 2540, 19 อ้างอิงจาก British Charge d' Affairs in Bangkok, 1901B, 286)

อย่างไรก็ตาม ข้อเสนอกระทรวงอาณานิคมของอังกฤษดังกล่าวได้รับการคัดค้านจากกระทรวงต่างประเทศของอังกฤษ ซึ่งเหตุผลสำคัญคือ หากยินยอมให้มีการเข้ามาจัดการปกครองตามนโยบายกระทรวงอาณานิคมในปัตตานี กลันตัน ตรังกานู แล้ว ปัญหายุ่งยากที่จะตามมาคือ อังกฤษและไทยจะต้องขัดแย้งกัน โดยเฉพาะข้าหลวงอังกฤษเองเกรงว่าจะทำให้ฝ่ายไทยเข้าใจผิดโดยเห็นว่าอังกฤษต้องการยึดดินแดนเป็นของอังกฤษ ดังนั้น รัฐบาลอังกฤษจึงใช้วิธีหนุหนุบนโยบายที่ให้ฝ่ายไทยมีอำนาจในการปกครองหัวเมืองมลายู แม้ว่าข้อมูลในเอกสารทางการของอังกฤษก็แสดงถึงบทบาทและอำนาจของฝ่ายไทยที่มีต่อการควบคุมหัวเมืองเหล่านี้ อย่างไรก็ตามเป็นที่แน่ใจ เพราะทำที่อังกฤษสะท้อนความวิตกที่ไทยอาจไม่สามารถเผชิญกับปัญหาการเรียกร้องจากบรรดาหัวเมืองเหล่านี้ ซึ่งหากฝ่ายไทยไม่อาจควบคุมสถานการณ์ความวุ่นวายที่เกิดขึ้นได้ ย่อมจะชี้ให้เห็นว่าไทยไม่สามารถรักษาผลประโยชน์ของอังกฤษในมลายูได้ด้วย (กรมศิลปากร, 2540, 19 อ้างอิงจาก British Charge d' Affairs in Bangkok, 1903, 286)

จะเห็นได้ว่าทัศนคติของอังกฤษที่มีต่อปัญหาในหัวเมืองภาคใต้ของไทยขณะนั้น เป้าหมายสำคัญสำหรับ

อังกฤษอาจแบ่งเป็น 2 ประเด็นคือ ประเด็นความมั่นคงของการปกครองหัวเมืองเหล่านี้เป็นหลักประกันผลประโยชน์ทางการค้าของอังกฤษกับหัวเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ภายใต้การดูแลของไทยขณะนั้น และประเด็นของอังกฤษเองที่ต้องการให้ไทยเข้ามาแก้ไขปัญหาระหว่างในมลายูเพื่อเร่งจัดโอกาสการเข้ามาแทรกแซงของมหาอำนาจอื่น ปัญหาเหล่านี้ได้ถูกนำมาอภิปรายถกเถียงเพื่อหาแนวทางที่เหมาะสมระหว่างอังกฤษและฝ่ายไทย ซึ่งปัญหานี้ในกรณีของปัตตานีเองอังกฤษไม่ได้มีท่าทีที่จะต้องการเข้ามาแทรกแซงการปกครองของไทยในลักษณะที่จะผนวกปัตตานีเข้าเป็นเขตอาณานิคมของอังกฤษ แต่สถานการณ์ของปัญหาขณะนั้นทำให้อังกฤษต้องเข้ามาบีบบทบาทเจรจาด้วยฝ่ายไทย และในสายตาของอังกฤษที่มองปัญหาของความสัมพันธ์ระหว่างไทยในการแก้ไขปัญหากับปัตตานีในลักษณะที่ว่าหากไทยไม่อาจควบคุมหัวเมืองนี้ได้ย่อมทำให้เกิดผลเสียต่อทั้งอังกฤษและไทย นอกจากนี้ ปัญหาอีกประการหนึ่งคือ รัฐบาลสยามไม่มีนโยบายเด็ดขาด หรือแสดงสิทธิอย่างชัดเจนในลักษณะข้อตกลงหรือสัญญา กับเมืองต่าง ๆ ทั้งกลันตัน ตรังกานู และปัตตานี ที่แสดงถึงการมีอำนาจอย่างเด็ดขาดในการปกครองท้องถิ่น รวมถึงปัญหาเรื่องการมีสิทธิการให้ทำสัมปทานแก่ชาวต่างชาติของเจ้าเมืองต่าง ๆ ในมลายู ซึ่งปัญหานี้อังกฤษก็ไม่ได้ล่วงรู้นโยบายที่ฝ่ายไทยก็ต้องการแก้ไข ปัญหาทั้งสองด้าน ขณะเดียวกันสถานการณ์ที่เกิดขึ้นก็เป็นช่วงแรกของการออกข้อบังคับเกี่ยวกับการปกครองหัวเมืองมลายู ซึ่งต่อมาปัญหาเหล่านี้ได้กลายเป็นพื้นฐานสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้รัฐบาลสยามใช้นโยบายผนวกหัวเมืองมลายูจัดตั้งเป็นมณฑลในระยะต่อมา เห็นได้ว่านโยบายของอังกฤษได้ส่งผลกระทบโดยตรงต่อการปรับปรุงระบบการบริหารงานของรัฐบาลไทยขณะนั้น เพราะท่าทีของอังกฤษต่อปัญหาย่อมสะท้อนการมองปัญหาของมหาอำนาจยุคอาณานิคมที่เข้ามาต่อรองกับไทยในระยะที่กำลังอยู่ในช่วงของการปรับปรุงประเทศ ดังนั้น ข้อเสนอของอังกฤษจึงมีความสำคัญ

ต่อสยามในการปรับวิเทศบายในการรักษาอธิปไตยของประเทศ ดังจะเห็นได้จากการเร่งแก้ไขปัญหากับหัวเมืองปัตตานีโดยการปรับระบบการบริหารราชการ และการจัดซื้อเรือกรังของเจ้าเมืองที่ต้องการให้อังกฤษรวมทั้งมหาอำนาจอื่นเข้ามาแทรกแซงโดยตรง

ช่วงแรกนโยบายของอังกฤษที่มีต่อหัวเมืองมลายูของไทยขณะนั้น คือการให้ความสนใจหัวเมืองที่ติดต่อกับเมืองปัตตานีตอนใต้โดยเฉพาะไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู และปะลิสมากกว่าปัตตานี จะเห็นได้จากความพยายามเรียกร้องสิทธิสภาพนอกอาณาเขต และการแทรกแซงอำนาจของไทยที่มีต่อการปกครองหัวเมืองดังกล่าว (เพ็ญศรี ตึก, 2527, 84) ขณะที่อังกฤษมีท่าทีเมินเฉยต่อข้อเรียกร้องของเจ้าเมืองปัตตานีในการเรียกร้องให้อังกฤษเข้ามาบีบบทบาทในการแก้ปัญหากับการปกครอง และการสัมปทานต่าง ๆ ในเมืองปัตตานี (British Charge d' Affairs in Bangkok, 1901D, 274)

เหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ที่แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนเกี่ยวกับนโยบายการขยายอิทธิพลของอังกฤษในบริเวณแหลมมลายูคือ ภายหลัง พ.ศ.2440 จนถึง พ.ศ.2443 อังกฤษมีท่าทีแทรกแซงไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู จนเกิดข้อตกลงระหว่างอังกฤษและไทย ต่อมา พ.ศ.2445 (สายจิตต์ เหมินทร์, 2507, 286-287) การเจรจาทั้งสองฝ่ายเริ่มคลี่คลาย เมื่ออังกฤษได้เสนอให้ไทยทบทวนนโยบายการปกครองหัวเมืองมลายูเหล่านั้นและหากจะตัดปัญหาก็คควรยอมยกดินแดนในแหลมมลายูให้อังกฤษ ตามความมุ่งหมายของอังกฤษที่เคยมีการเจรจาระหว่างข้าหลวงใหญ่ของอังกฤษที่สิงคโปร์กับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งที่ทรงเสด็จประพาสสิงคโปร์ (สายจิตต์ เหมินทร์, 287) และได้มีการเจรจาเรื่องดินแดนยึดเยื้อมากกว่า 10 ปี (จนราว พ.ศ. 2453) เมื่อไทยต้องยอมลงนามในสัญญาที่กรุงลอนดอน โดยมีสาระสำคัญว่า ไทยยอมยกเลิกสิทธิการปกครอง ไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู และปะลิส รวมทั้งเกาะใกล้เคียงโดยยกให้แก่อังกฤษ (เพ็ญศรี ตึก, 2527, 90-91)

อย่างไรก็ดี ในระยะหลังที่มีการเจรจาที่ดินแดนนั้น อังกฤษยังมีที่ทำการขอตกลงเพื่อให้ไทยยกดินแดนใกล้เคียงกันโดยอ้างถึงสภาพทางสังคมวัฒนธรรมของประชาชนในเมืองเหล่านั้น ว่าคล้ายคลึงกับหัวเมืองที่ไทยยอมยกแก่อังกฤษแล้ว ซึ่งเท่ากับว่าอังกฤษอาจต้องการต่อรองในการขยายอิทธิพลของตนขึ้นไปทางมลายูตอนเหนือของไทย โดยเฉพาะเมื่อขอเจรจาให้ไทยยกยะลา นราธิวาส สตูล และปัตตานี แก่อังกฤษแต่ไทยไม่ยินยอม (เพ็ญศรี ดูก, 2527, 91-92) ดังนั้น หัวเมืองที่แสดงขอบเขตอำนาจของไทยในภาคใต้ตอนล่างทั้ง 4 เมืองจึงมีความสำคัญต่อไทยในฐานะเมืองชายแดนที่ไทยต้องปกป้องเอาไว้ภายหลังที่ต้องสูญเสียหัวเมืองทั้ง 4 ไปในครั้งที่ยอมยกไทรบุรี กลันตัน ตรัง กานู ปะลิส แก่อังกฤษไปแล้ว แม้ว่าประชาชนในพื้นที่จะดำรงวัฒนธรรมท้องถิ่นที่มีความเป็นมลายูที่สืบทอดผ่านทางสังคมวัฒนธรรมมาอย่างช้านาน และการอยู่ภายใต้การปกครองของไทยนั้นรัฐบาลจำเป็นต้องอาศัยความเข้าใจสภาพปัญหาและพยายามหาแนวทางที่เหมาะสมสอดคล้องกับการปกครองโดยผ่อนปรนกับสภาพทางสังคมให้ได้มากที่สุด ซึ่งวิธีการเช่นนี้ต้องอาศัยความเข้าใจปัญหาของข้าราชการที่เข้ามามีบทบาทในการปกครองหัวเมืองเหล่านี้ มิเช่นนั้นก็จะเกิดการกระทบกระทั่งกันระหว่างผู้ปกครองเดิมและข้าราชการไทยได้โดยง่าย รวมทั้งปัญหาความไม่เข้าใจของคนในท้องถิ่นต่อระบบการปกครองและการปรับปรุงประเทศต่อนโยบายการดำเนินงานที่อาจกระทบกับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ในสภาพดั้งเดิมที่เคยมีมา (ปิยนาค บุนนาค, 2546, 86 – 94)

3. การเผชิญหน้าระหว่างสยามกับอังกฤษต่อปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้น

การศึกษาข้อมูลของอังกฤษทำให้ทราบว่ภายหลังข้อถกเถียงของอังกฤษต่อนโยบายการปกครองของไทยต่อหัวเมืองมลายู ทำให้ไทยต้องเร่งแก้ไขปัญหาโดยพระยาศรีสหเทพขณะนั้นเป็นข้าหลวงของไทยในการเจรจากับเจ้าเมืองปัตตานี และส่งเสริมให้เจ้าเมืองลงนามในเอกสารกำหนดระเบียบบริหารราชการเมือง

โดยไม่อาจคัดค้านได้ การปกครองของปัตตานีจึงมีตำแหน่งปลัดเมือง (Government Secretary) ร่วมปกครองกับรายาโดยแบ่งอำนาจการบริหารกันระดับเมือง และหากต้องมีคำสั่งหรือกฎหมายใด ๆ ต้องได้รับการยินยอมจากฝ่ายไทยผ่านที่ปรึกษาและปลัดเมืองจึงจะประกาศใช้กฎหมายอย่างเป็นทางการได้ ข้อเสนอแนะมีเจ้าเมืองหัวเมืองมลายู 3 คนไม่เห็นด้วยร่วมกับเจ้าเมืองปัตตานี ดังนั้น ข้อโต้แย้งในการยินยอมให้เปลี่ยนแปลงระบบการบริหารงานท้องถิ่นของเจ้าเมืองจึงได้เกิดการไม่ยอมรับข้อเสนอจากเมืองปัตตานี สายบุรี ระแงะ และรามันห้ขณะนั้น (British Charge d' Affairs in Bangkok, 1902 A, 282)

นอกจากนั้น การส่งข้าราชการไทยไปปกครองยังได้แต่งตั้งตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการประจำ 7 เมือง ซึ่งข้าราชการตำแหน่งนี้มีอำนาจที่จะถอดถอนข้าราชการและรายาได้ ทำให้เจ้าเมืองต่าง ๆ นำเรื่องการปกครองของไทยขึ้นร้องเรียนต่ออังกฤษด้วย ขณะเดียวกัน เจ้าเมืองปัตตานีเองได้ต่อรองกับกรุงเทพฯ ฯ เพื่อยื่นข้อเสนอว่าขอปกครองในรูปแบบเดิมที่เคยเป็นมาคือ ปัตตานีจะส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทองต่อสยามเช่นเดิม ดังนั้น ฐานะที่ต้องการให้เป็นอยู่คือ "...รายายินดีของรักภักดีต่อสยามตราบเท่าที่เจ้าผู้ครองหัวเมืองประเทศราชพึงมีต่อพระราชาริบัติผู้ทรงอำนาจ..." (British Charge d' Affairs in Bangkok, 1902A, 282)

การเรียกร้องให้อังกฤษเข้ามารับรู้ปัญหาเช่นนี้ แม้ว่าฝ่ายไทยต้องทบทวนนโยบายแต่อีกทางหนึ่งกลับทำให้มหาอำนาจอย่างอังกฤษเริ่มมีท่าทีที่จะอาศัยปัญหาในเรื่องการอ้างว่า ฝ่ายไทยเองไม่มีสัญญาที่จะพิสูจน์อย่างแน่ชัดว่าฝ่ายไทยมีอำนาจในปัตตานี กลันตัน และตรัง กานู ในฐานะที่อังกฤษอ้างว่ามีความเป็นรัฐ ที่ต้องการรักษาแบบแผนการปกครองของตนเองเอาไว้ ปัญหาที่อังกฤษอ้างอิงถึงจึงเป็นเรื่องของการเกรงว่าข้อเรียกร้องของเจ้าเมืองต่าง ๆ อาจเป็นช่องทางให้ประเทศมหาอำนาจอื่นนำไปใช้แสวงหาผลประโยชน์ในทางมิชอบ ดังนั้นอังกฤษจึงเสนอการให้อังกฤษเองได้ใช้นโยบาย "การพยุ่งอำนาจของสยามในรัฐมลายู

ตอนเหนือ” (British Charge d’ Affairs in Bangkok, 1902 B, 284)

การศึกษาข้อมูลประวัติศาสตร์ดังกล่าวชี้ให้เห็นว่า ข้อเสนอของอังกฤษแท้จริงแล้วเป็นการพยายามขจัดอำนาจของสยามอย่างนิ่มนวลซึ่งไม่ปรากฏในข้อมูลเอกสารไทยที่มีมาก่อน ดังจะเห็นได้จากข้อเสนอของข้าหลวงใหญ่อังกฤษต่อฝ่ายไทยซึ่งเป็นข้อมูลสำคัญสะท้อนนโยบายการเปลี่ยนท่าทีของมหาอำนาจจากการยอมรับอำนาจสยามเหนือหัวเมืองมลายูมาเป็นการแทรกแซงข้อปฏิบัติราชการที่ชัดเจนดังความที่ว่า “...ข้าหลวงอังกฤษได้ทูลเสนอให้นำกำลังของอังกฤษเข้ามาในบริเวณนั้น ก็วางแผนทางการทูตไปพร้อมกัน คือ อังกฤษจะอุดหนุนสยามให้มีอำนาจขึ้น สเวตเดนแฮมได้เสนอทางเลือกแก่พระเจ้าแผ่นดินสยามเป็นสามทาง คือ ประการแรกสยามอาจผลัดภาระทั้งหมดด้วยการปล่อยรัฐมลายูให้หลุดมือไป เพราะรัฐเหล่านี้อาจจะนำเรื่องยุ่งยากมาให้แล้วก็ไม่เห็นยังประโยชน์อันใด ประการที่สอง อังกฤษอาจแต่งตั้งเจ้าหน้าที่เข้ามาบริหารการปกครองรัฐโดยตรง ในนามผู้แทนต่างพระเนตรพระกรรณวิธีนี้ (อังกฤษอ้างว่า) นับเป็นการเสียสละอย่างใหญ่หลวงของอังกฤษเพื่อพิสูจน์ว่ารัฐบาลอังกฤษเป็นมิตรกับสยามอย่างจริงใจ หรือประการที่สาม อังกฤษจะพยายามทำให้พวกกรายายอมทำสัญญาว่ารัฐบาลสยามมีอำนาจควบคุมกิจการต่างประเทศทั้งปวง แต่ต้องยอมให้คนมลายูปกครองตนเองโดยไม่มีคนไทยเข้ามาแทรกแซง...” (British Charge d’ Affairs in Bangkok, 1902 B, 284) ดังนั้น ท่าทีอังกฤษจึงเป็นเสมือนการบีบบังคับให้ไทยตกลงในหลักการยอมรับบทบาทอังกฤษที่จะช่วยพยุงอำนาจสยามเหนือหัวเมืองมลายู นอกจากนี้ ฝ่ายไทยยังต้องยกเลิกประเพณีส่งบรรณาการต้นไม้เงินต้นไม้ทองอีกด้วย การคงอำนาจของฝ่ายสยามขณะนั้นมีความสำคัญในการรักษาอธิปไตยความมั่นคงบริเวณหัวเมืองมลายู โดยเฉพาะการเลือกรักษาปัตตานีและแลกกับเมืองกลันตัน ตรังกานู ที่กำลังถูกแทรกแซงให้พ้นจากอำนาจของอังกฤษก็ตาม นโยบายเข้มงวดในการปกครอง

ได้เริ่มปลายปี พ.ศ. 2444 และต้นปี พ.ศ. 2445 เมื่อสยามแต่งตั้งข้าราชการไทย 2 คนไปปกครองร่วมกับเจ้าเมืองสายบุรีและระแงะ ขณะที่เจ้าเมืองปัตตานี (รายาอับลูกกาตีร์) ก็ได้จำยอมต่อนโยบายเร่งรัดปกครอง เพราะสยามเห็นว่าท่าทีของเจ้าเมืองอาจทำให้อังกฤษเข้ามาแทรกแซงนโยบายต่างๆ ของไทยมากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ดี การที่ไทยใช้วิธีรวบรัดโดยมีการเสนอรายงานของอังกฤษว่าฝ่ายไทย ได้นำตัวเจ้าเมืองปัตตานีไปกักขังที่พิษณุโลก รายงานเหตุการณ์ครั้งนั้นมีว่า “พระยาศรีสหเทพได้หยิบเอกสารฉบับหนึ่งขึ้นอ่าน เอกสารฉบับนี้เป็นข้อเสนอปรับปรุงการบริหารการปกครองของสยามฉบับเดิม...รายาคัดค้านว่าเขาเห็นจะต้องขอปรึกษาขุนนางผู้ใหญ่ที่ได้ส่งไปเข้าเฝ้า และกราบทูลเรื่องการบริหารการปกครองต่อพระเจ้าแผ่นดินสยามเสียก่อน... ท่านรองเสนาบดีจึงยื่นคำขาด...ฉะนั้นทหารไทย 30 คนจึงเข้าล้อมจับตัวเขาพาไปลงเรือรบ” (British Charge d’ Affairs in Bangkok, 1902C, 282)

เหตุการณ์ที่จับกุมเจ้าเมืองปัตตานีครั้งนี้ ได้ส่งผลกระทบต่อคนในท้องถิ่นเกิดความไม่พอใจต่อเรื่องนี้ ทั้งนี้เป็นเพราะการปกครองแต่เดิมนั้นเจ้าเมืองมีอำนาจในการดำเนินการต่าง ๆ ทั้งการปกครอง การเก็บภาษี รวมทั้ง การติดต่อกับเจ้าเมืองใกล้เคียงโดยการค้าหรือการเจริญสัมพันธไมตรี ความสำนึกและความเข้าใจเกี่ยวกับอำนาจปกครองของเจ้าเมืองแบบดั้งเดิมในเมืองต่าง ๆ ของหัวเมืองมลายู ย่อมทำให้เกิดปฏิกิริยาต่อต้านนโยบายการปฏิรูปการปกครองของสยามดังกล่าว แม้ในทัศนะของอังกฤษเองในการมองปัญหานี้เป็นไปในทำนองที่ว่าสยามได้ตัดไฟแต่ต้นลม และความรู้สึกที่รุนแรงของคนมลายูต่อรัฐบาลสยามก็อาจทำให้เกิดแรงผลักดันให้ก่อการล้มล้างอิทธิพลของสยามในหัวเมืองมลายูต่อไป (British Charge d’ Affairs in Bangkok, 1902C, 286) โดยเฉพาะมีรายงานขณะนั้นที่กล่าวถึงในกลันตันเกิดความไม่พอใจจากเหตุการณ์รัฐบาลสยามควบคุมเจ้าเมืองปัตตานีจนต้องการก่อกบฏอย่างเปิดเผย (British Charge d’ Affairs in Bangkok, 1902C, 286)

ส่วนทำทึนโยบายของอังกฤษต่อเหตุการณ์ดังกล่าวอาจตีความได้ว่าอังกฤษตอบโต้อย่างรุนแรง โดยเฉพาะการยื่นข้อเสนอให้เจ้าเมืองสยามปล่อยตัวเจ้าเมืองปัตตานีระยะแรก แต่เมื่อพิจารณาถึงปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับอังกฤษจากอนุสัญญาฉบับที่มีต่อกัน รวมไปถึงผลประโยชน์ที่อังกฤษจะได้จากการแทรกแซงและควบคุมดินแดนกลันตัน ตรังกานูแล้ว การเรียกร้องปกป้องเจ้าเมืองปัตตานีก็ย่อมไม่ได้เกิดผลดีต่ออังกฤษแต่กลับส่งผลเสียที่ได้มากกว่า ดังนั้น ข้อเสนอและเรียกร้องให้อังกฤษเลิกเข้ามาเจรจากรณีปัตตานีของฝ่ายสยามจึงเป็นข้อตกลงที่สิ้นสุดบทบาททางการเมืองของอังกฤษต่อปัตตานีขณะนั้น และฝ่ายสยามได้เดินหน้าปฏิรูปการปกครองตามนโยบายการจัดการปกครองหัวเมืองตอนใต้ต่อไป ในเอกสารเสนอข้อมูลในทำนองดังกล่าวจากข้าหลวงอังกฤษไว้ว่า “...เทเวร์ทูตอังกฤษประจำกรุงเทพฯ ได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่เป็นสื่อกลางในการทาบทามสยามเพื่อช่วยเหลือรายา ได้มีการเจรจาหาสู่ทางปกป้องผลประโยชน์ของอังกฤษในปัตตานี กลันตัน และตรังกานู ต่อจากที่สเวตเตนแฮมกับพระเจ้าแผ่นดินสยามได้หารือกันมาก่อน เทเวร์รับฟังข้อโต้แย้งของสยามที่ว่า ปัตตานีเป็นรัฐอยู่ในบังคับของสยาม ฉะนั้นการที่จะยกเลิกความต้องการของอังกฤษทั้งหมดเสีย แล้วหนุนสยามให้มีอำนาจขึ้นในปัตตานี จึงเป็นอีกกรณีหนึ่งต่างหาก นอกเหนือไปจากกรณีของรัฐอื่นอีก 2 รัฐ...” (British Charge d' Affairs in Bangkok, 1902D, 286)

จะเห็นได้ว่าอังกฤษไม่ได้มีนโยบายอย่างจริงจังในการสนับสนุนปัตตานีให้ขึ้นกับอังกฤษหรือให้พ้นจากนโยบายรวมศูนย์อำนาจของสยามขณะนั้นที่ปัตตานีและหัวเมืองมลายูต้องเผชิญอยู่ ผลประโยชน์ในฐานะมหาอำนาจของอังกฤษจึงมีมากกว่าการสนับสนุนเมืองปัตตานีให้สามารถปกครองตนเองและมีความสัมพันธ์กับสยามอย่างห่างไกลเท่าที่เคยเป็นมา ความเห็นเช่นนี้ ปรากฏอย่างชัดเจนในเอกสารข้าหลวงอังกฤษกล่าวถึงการตัดสินใจไม่ยุ่งเกี่ยวกับการปกครองของ

สยามต่อปัตตานีครั้งนีวว่า “...รายาเป็นเพียงผู้น้อยป่วยการที่อังกฤษจะเข้าคัดค้านทางการทูต เพราะจะทำให้อังกฤษต้องเสียประโยชน์ในอีก 2 รัฐไป เทเวร์จึงมีหนังสือแจ้งไปว่า ข้าพเจ้าคิดว่าปัตตานีเป็นรัฐที่ไม่มีประโยชน์อันใดแก่อังกฤษ ถ้าเราจะเริ่มเรื่องนี้ด้วยมาตรการรุนแรงแล้วไซร์ก็จะทำให้จุดมุ่งหมายของเราเสียไปในขณะที่สยามยังมีภาระต้องปรับความสัมพันธ์กับรัฐใกล้เคียงคือ กลันตัน และตรังกานู” (British Charge d' Affairs in Bangkok, 1902D, 286)

จะเห็นได้ว่าการเผชิญหน้าระหว่างอังกฤษและฝ่ายสยามต่อปัญหาในปัตตานี ซึ่งเกี่ยวข้องกับหัวเมืองมลายูอื่น ๆ คือ ไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู ปะลิส ปัญหาภายในซึ่งเป็นข้อตกลงระหว่างสยามกับปัตตานีในการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครองหัวเมือง ทำให้เกิดทัศนะการมองปัญหาระหว่างอังกฤษและสยามแตกต่างกัน แม้ว่าต่างฝ่ายมีเหตุผลที่แสดงถึงผลประโยชน์แห่งชาติของตนเอง กล่าวคือฝ่ายอังกฤษมองปัญหาที่สยามใช้นโยบายเร่งรัดผนวกอำนาจการปกครองที่มีต่อปัตตานีไปในลักษณะของความเห็นใจเจ้าเมืองปัตตานีในการเปลี่ยนแปลงบทบาทและสถานภาพของรายาเมืองปัตตานีถึงขนาดที่ได้ยื่นข้อเสนอที่ฝ่ายอังกฤษเองต้องการส่งคนมาช่วยรัฐบาลสยามในการปกครองให้สำเร็จลุล่วงแต่อย่างไรก็ดี นโยบายดังกล่าวที่อังกฤษอ้างว่าเพื่อพยุงอำนาจของสยาม โดยมีอังกฤษสนับสนุนเป็นชั้นเชิงทางการทูตที่สยามเชื่อว่าอังกฤษอาจอาศัยช่องว่างของปัญหาระหว่างปัตตานี และข้อยุ่งยากในการปกครองของสยามเข้ามาแทรกแซงการตัดสินใจในด้านการปกครองท้องถิ่นปัตตานีที่สยามกำลังเริ่มดำเนินการ ข้อที่นำสังเกตจากข้ออ้างของอังกฤษต่อการมองปัญหาการปกครองของสยามต่อปัตตานีครั้งนั้น มีกวนเวียนอยู่กับเหตุผลประการสำคัญได้แก่ ความแตกต่างด้านเชื้อชาติ ศาสนา ความมีอำนาจของสยามต่อปัตตานีจากข้อที่สามารถยืนยันการมีอำนาจของรัฐบาลสยามเหนือดินแดนดังกล่าว และรวมไปถึงการนำนโยบายของรัฐบาลสยามด้านการปกครองไปใช้ในท้องถิ่นโดยข้าราชการที่ส่งไป

ปฏิบัติงานที่ใช้วิธีการเข้มงวดทำให้เกิดการกระทบกระเทือนอำนาจและผลประโยชน์ของเจ้าเมืองที่เคยมีมาช้านาน ซึ่งอังกฤษมักใช้ปัญหาเหล่านี้เป็นข้อเรียกร้องในการเข้ามาแทรกแซงหัวเมืองมลายูของไทย อย่างไรก็ตามท่าทีของอังกฤษทำให้ฝ่ายสยามต้องแก้ไขข้อบกพร่องในการดำเนินงาน รวมทั้งใช้นโยบายต่อรองให้อังกฤษหันมาสนใจหัวเมืองมลายูอื่นซึ่งมีพื้นที่ใกล้เขตแดนอาณานิคมของอังกฤษเอง (พรรณงาม เง้าธรรมสาร, 2519, 170-173)

ขณะที่ฝ่ายสยามอยู่ในภาวะที่ต้องแสวงหาทางออกเพราะการที่อังกฤษให้ความสนใจกับปัญหาการปกครองปัตตานี ดังนั้น แนวทางที่ทำให้ยุติปัญหาที่สามารถกระทำได้ดังกล่าวมี 2 แนวทางกล่าวคือ ประการแรกรัฐสยามต้องสามารถปกครองหัวเมืองดังกล่าวให้มีความเจริญทั้งการพัฒนาระบบการบริหารราชการ ความเป็นอยู่ของประชาชน การตระหนักรู้ในการเข้าใจปัญหาความแตกต่างระหว่างวัฒนธรรมส่วนกลางและวัฒนธรรมท้องถิ่น ดังนั้น การปกครองจึงใช้วิธีผ่อนปรนและระมัดระวังเรื่องวัฒนธรรมดังกล่าวนับเป็นรัฐประศาสนนโยบายที่จำเป็นและควรมีความต่อเนื่องเกี่ยวกับนโยบายเช่นนี้มาโดยตลอด (สมโชติ อ๋องสกุล, 2524, 365-403) ซึ่งการพัฒนาการปกครองให้มีแบบแผนที่ทันสมัยโดยใช้นโยบายปฏิรูปเป็นวิธีหนึ่งที่จะทำให้ฝ่ายสยามรอดพ้นจากการอ้างเข้าแทรกแซงปัญหาในหัวเมืองภาคใต้ของสยามได้ ขณะเดียวกันการที่ฝ่ายสยามยืนยันสิทธิในการปกครองปัตตานีดังกล่าวก็เป็นการแสดงให้อังกฤษเห็นว่าปัตตานีและไทยแม้จะมีความเห็นต่างในด้านระยะทางที่ห่างไกล แต่ปัตตานีเป็นเมืองที่มีความสำคัญ แสดงพระราชอาณาเขตของราชอาณาจักรสยาม ความแตกต่างอันแสดงออกให้เห็นในลักษณะสังคมหลากหลายวัฒนธรรมของปัตตานี ซึ่งรัฐบาลสยามก็ยอมรับฐานะความเป็นพลเมือง ของประชาชนในหัวเมืองดังกล่าว จนในปลายสมัยรัชกาลที่ 5 ของกรุงรัตนโกสินทร์ ปัตตานีคือส่วนหนึ่งของสยามประเทศ รัฐบาลสยามพยายามแก้ไขการปกครองเพื่อสภาพของการเป็นเมืองประเทศราชดังที่มีมาในอดีต

ความเข้าใจและความพยายามเรียนรู้ระหว่าง ผู้ปกครองกับพลเมืองของรัฐในประวัติศาสตร์ยุคการรวมชาติซึ่งให้เห็นพัฒนาการการต่อสู้ร่วมกันระหว่างสยามกับหัวเมืองมลายูจากอิทธิพลของชาติอาณานิคมตะวันตก แม้ว่าสยามและหัวเมืองมลายูโดยเฉพาะปัตตานีจะมีการต่อยอดกันในลักษณะปฏิภานต่อการเปลี่ยนแปลง รูปแบบการปกครองก็ตาม ปัญหาสืบเนื่องที่มีผลระยะยาว จากการเปลี่ยนแปลงการปกครองของเมืองปัตตานี รัชนีนั้นมักเกิดจากความฝังรากของความรู้สึกในการต่อต้านอำนาจส่วนกลางที่มาจากกรปฏิบัติของข้าราชการที่ส่งไปหัวเมืองภาคใต้ ซึ่งความพยายามเข้าใจประวัติศาสตร์และสภาพปัญหาที่สั่งสมยาวนานจะเป็นแนวทางในการยุติข้อขัดแย้งระหว่างท้องถิ่นและอำนาจรัฐส่วนกลาง แม้ว่าจะต้องอาศัยระยะเวลาที่ยาวนาน

แนวทางยุติปัญหาประการที่สอง ในขณะนั้นคือเมื่ออังกฤษสนใจหัวเมืองตอนใต้ของไทย และเห็นว่าได้เปรียบเมื่อชี้ให้เห็นว่าวัฒนธรรมและสังคมของพลเมืองดังกล่าว คือวัฒนธรรมของคนมลายูเช่นเดียวกับหัวเมืองภายใต้การปกครองของอังกฤษที่มีพรมแดนติดต่อกัน ดังนั้น สิ่งที่เป็นทางออกของปัญหาคือ การเจรจาแลกกับการยอมเสียดินแดนมลายูตอนใต้ที่ติดกับสหพันธรัฐมลายูของอังกฤษดินแดนดังกล่าวได้แก่ ไทรบุรี กลันตัน ตรัง กานู ปะลิส รวมทั้งบางส่วนของปัตตานีคือ ระแงะ และตอนใต้ของรามันห์ ซึ่งดินแดนดังกล่าวได้มีการเจรจาแลกเปลี่ยนกับการรักษาปัตตานี การเจรจาสำเร็จลงในระยะหลังเมื่อ พ.ศ. 2451 (สายจิตต์ เหมินทร์, 2507, 286-312) นอกจากนี้ไทยยังถือโอกาสเจรจายุติข้อตกลงสนธิสัญญาฉบับระหว่างไทยและอังกฤษที่ทำในปี พ.ศ. 2440 (ค.ศ. 1897) รวมทั้งการสนับสนุนจากอังกฤษในการสร้างเส้นทางรถไฟสายใต้ (เพ็ญศรี ตึก, 2527, 88-91)

ประวัติศาสตร์ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในหัวเมืองภาคใต้ตอนล่างดังกล่าวชี้ให้เห็นว่ารัฐบาลสยามไม่มีทางเลือกในการแก้ไขปัญหา ขณะที่อังกฤษเป็นประเทศที่มีบทบาทสำคัญต่อการดำเนินการโดยเด็ดขาด ดังนั้น ทั้ง 2 แนวทางข้างต้นจึงถูกนำมาใช้ในการรักษา

อำนาจของสยามต่อบัตตานีนับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา และบทเรียนในประวัติศาสตร์ดังกล่าวแสดงให้เห็นข้อเสียเปรียบของสยามต่อมหาอำนาจอังกฤษโดยเฉพาะ ปัญหาการเสียดินแดนมลายู 4 รัฐ เพื่อแลกกับอริปไตยที่ได้มา พร้อมทั้งการรักษาดินแดนที่เหลืออยู่ซึ่งเป็นดินแดนใต้สุดของสยาม เมืองปัตตานีจึงมีความสำคัญในประวัติศาสตร์ยุคการรวมประเทศ และเป็นพื้นที่ในราชอาณาจักรสยามตราบนานนับปัจจุบัน แม้ว่าดินแดนส่วนนี้จะประกอบด้วยพลเมืองที่มีลักษณะทางสังคมวัฒนธรรมที่เป็นวัฒนธรรมมลายู ความแตกต่างนี้รวมทั้งความเป็นมาในประวัติศาสตร์ที่มักเป็นปัจจัยที่ถูกนำมาเป็นมูลเหตุหลักของความขัดแย้งที่เกิดขึ้นมาเป็นระลอก ๆ ในพื้นที่ที่

อย่างไรก็ดีแนวทางการแสดงความพยายามเข้าใจข้อแตกต่างทางสังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่นชายแดนภาคใต้ในสมัยต่อมา ทั้งในระดับนโยบายของชาติและระดับท้องถิ่นจากการสร้างสำนึกของข้าราชการในพื้นที่ให้มีความรู้ และความเข้าใจความแตกต่างทางสังคมและวัฒนธรรมก็ยังเป็นสิ่งจำเป็น นอกจากนี้ การสร้างความเข้าใจดังกล่าวจะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อเกิดการยอมรับข้อเท็จจริงของประวัติศาสตร์ และการตระหนักถึงปัญหาข้อขัดแย้งที่เคยมีมาในประวัติศาสตร์ว่าสามารถหาทางยุติได้ ประวัติศาสตร์ปัตตานีดังกล่าวจึงเป็นบทเรียนการเข้าใจสาเหตุของปัญหาที่เป็นพื้นฐานการเกิดความรู้สึกแค้นในท้องถิ่นชายแดนภาคใต้ปัจจุบัน ปัตตานีในยุคหลังการปฏิรูปจึงควรเป็นนครแห่งสันติอย่างแท้จริง

สรุป

การศึกษาความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ของปัตตานีในสมัยของการเข้าสู่ยุคปฏิรูปการปกครองโดยประเทศสยามทำให้เห็นพัฒนาการประวัติศาสตร์ช่วงเปลี่ยนแปลงด้านการปกครองที่สำคัญอันสะท้อนที่มาปัญหาของความขัดแย้งด้านการปกครองที่เกิดขึ้นพื้นที่ที่มีการสั่งสมมาอย่างยาวนาน ทั้งนี้ การศึกษาเอกสารต่างชาติได้ให้ข้อมูลประวัติศาสตร์ที่สามารถใช้ศึกษาสาเหตุอันเป็นรากฐานของประวัติศาสตร์ปัตตานีที่ไม่

ปรากฏในเอกสารภายในประเทศ อีกทั้ง สะท้อนความแตกต่างของหลักฐานประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับเมืองปัตตานี ผลของการศึกษาดังกล่าววิเคราะห์ได้ว่าความขัดแย้งในประวัติศาสตร์เมืองปัตตานียุคการรวมประเทศเกิดจากปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกประเทศ ปัจจัยภายในเกิดจากนโยบายและวิธีการนำนโยบายการปฏิรูปการปกครองให้ปัตตานีเป็นดินแดนส่วนหนึ่งอย่างแท้จริงของอาณาจักรสยาม ทำให้เกิดความไม่พอใจของเจ้าเมืองปัตตานีซึ่งเคยมีอำนาจการปกครองตนเองและสยามถือว่าปัตตานีเป็นเมืองประเทศราชที่ห่างไกล ประกอบกับลักษณะทางสังคม วัฒนธรรมของประชาชนในเมืองปัตตานีก็มีลักษณะสังคมวัฒนธรรมแบบชาวมลายูซึ่งแตกต่างจากสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่นอื่นของสยามขณะนั้น ความแตกต่างดังกล่าวได้กลายเป็นประเด็นหนึ่งที่ทำให้เกิดข้อขัดแย้งในการไม่ยอมรับบทบาทของรัฐบาลสยามในการปกครองหัวเมืองนี้ให้เกิดความเป็นปึกแผ่น และเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้โดยง่าย

นอกจากนี้ ข้อที่ควรนำไปเป็นบทพินิจในการมองความขัดแย้งในท้องถิ่นภาคใต้จากประวัติศาสตร์อีกประการหนึ่งที่นับว่ามีความสำคัญคือ วิธีการดำเนินงานของรัฐที่ควรยึดถือหลักการประนีประนอมแม้ว่าจะเผชิญหน้ากับปัญหาของการต่อต้านหรือความขัดแย้ง ทั้งนี้ เพราะการใช้แบบแผนการตัดสินปัญหาโดยยึดนโยบาย และกลไกอำนาจรัฐโดยวิธีการกระจายอำนาจจากส่วนบนลงล่าง โดยขาดหลักการประนีประนอม ย่อมทำให้มองข้ามความพยายามเข้าใจสังคมวัฒนธรรมประวัติศาสตร์ท้องถิ่นซึ่งมีลักษณะเฉพาะ และมีพัฒนาการ ยาวนาน ย่อมนำไปสู่การยุติปัญหาได้ยาก

ในด้านปัจจัยภายนอก ลัทธิล่าอาณานิคมที่มีต่อประเทศสยาม และการแทรกแซงของมหาอำนาจโดยเฉพาะอังกฤษในหัวเมืองตอนใต้ ทำให้สยามเสียเปรียบหลายด้าน และนำไปสู่การกดดันจากปัญหาการเสียดินแดนสภาพนอกอาณาเขต รวมทั้งสนธิสัญญาฉบับสองประเทศที่ทำให้สยามหาทางยุติข้อเสียเปรียบโดยแลกกับการยินยอมบทบาท และอำนาจสยามในหัวเมืองตอนใต้ ทั้งคง

ปัตตานีให้เป็นเมืองภายใต้การปกครองต่อไป ขณะที่สยามต้องสูญเสียหัวเมืองมลายูทั้ง 4 ให้เป็นของอังกฤษ ประวัติศาสตร์ยุคนี้ จึงเป็นการต่อสู้ระหว่างสยามต่ออังกฤษ ที่คุกคามหัวเมืองตอนใต้ ขณะที่เจ้าเมืองต่าง ๆ ได้ใช้นโยบายต่อต้านสยามโดยเรียกร้องให้อังกฤษเข้ามาแสดงบทบาทคานอำนาจกับสยามขณะนั้น อย่างไรก็ตาม ปัตตานีก็เป็นเมืองสำคัญต่อประวัติศาสตร์ภาคใต้ของสยาม ปัญหาการแทรกแซงจากภายนอกได้ค่อย ๆ ลดลง แต่ความสัมพันธ์ระหว่างประชาชน และเชื้อสายเจ้าเมืองในอดีตของปัตตานีที่มีต่อรัฐมลายูซึ่งต่อมาถูกผนวกเป็นของอังกฤษภายใต้สหพันธรัฐมาเลเซียก็ยังคงมีสายสัมพันธ์ตั้งบ้านที่เมืองน้องมาโดยตลอด เช่น การบันทึกประวัติศาสตร์ ตำนานเมืองปัตตานี ตำนานเมืองไทรบุรี และสภาพสังคม วัฒนธรรมที่ปรากฏให้เห็นในวิถีชีวิตของชาวมลายูท้องถิ่น ภาคใต้ตอนล่างของสยาม จึงนับได้ว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ของเมืองปัตตานีในยุคเปลี่ยนแปลงอำนาจผู้ครองเมืองในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19-20 โดยศึกษาผ่านเอกสารต่างประเทศ และเอกสารท้องถิ่น เป็นข้อมูลสะท้อนประวัติศาสตร์อีกด้านหนึ่งที่ต่างจากประวัติศาสตร์ในกรอบรัฐชาติซึ่งเคยเป็นแม่แบบในการทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงในสังคมท้องถิ่นมาโดยตลอด ด้วยเหตุนี้ การเข้าใจบริบทประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะดังกล่าว อาจนำไปสู่การตั้งคำถามใหม่ ต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ สังคมวัฒนธรรมของปัตตานีที่ทำให้เกิดความรู้แท้จริงในการวิเคราะห์ปัญหาในปัจจุบัน

เอกสารอ้างอิง

กรมศิลปากร. (2506). “พงศาวดารเมืองปัตตานี” ในประชุมพงศาวดารเล่มที่ 3 ภาคที่ 3 และภาค 4 ตอนต้น (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: อรุณสภา.

- กรมศิลปากร. (2540). ปัตตานีกับการมาเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของไทย. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร. (เอกสารแปลจาก Mageret L. Koch. *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society*. 1977. Vol. L. Part 2.) (สำเนา)
- กรมศิลปากร. (ม.ป.ป.). ประวัติศาสตร์สี่จังหวัดภาคใต้ นราธิวาส ปัตตานี ยะลา สตูล. ยะลา: ศูนย์พัฒนาการศึกษา ภาคศึกษา 2.
- กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ม.14/58 เรื่อง พระยาสุโขทัยวิจิตรตรวจราชการเมืองปัตตานี ร.ศ.118.
- กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ม.49/74 เรื่องผลประโยชน์รายได้จ่ายบริเวณมลายู ร.ศ.119.
- แถมสุข นุ่มนนท์. (2514). “การเจรจาทางการทูตระหว่างไทยกับอังกฤษ ค.ศ.1900-1909” ใน ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม. หน้า 1-9. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- ปิยนาด บุนนาค. (2546). นโยบายการปกครองของรัฐบาลต่อชาวไทยมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ (พ.ศ. 2475 – 2516) กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546.
- พรรณงาม เก้าธรรมสาร. (2519). การปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้ง 7 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เพ็ญศรี ดุ๊ก. (2527). การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย (ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ถึงสิ้นสมัยรัฐบาลจอมพลป. พิบูลสงคราม). กรุงเทพฯ: เจ้าพระยาการพิมพ์.

- สมโชติ อ๋องสกุล. (2524). "การปกครองมณฑลเทศาภิบาล : มณฑลปัตตานี" ใน วุฒิชัย มูลศิลป์ และสมโชติ อ๋องสกุล (บก.). *มณฑลเทศาภิบาลวิเคราะห์เปรียบเทียบ*. (เอกสารทางวิชาการของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย). หน้า 355-371. กรุงเทพฯ: แสงรุ่งการพิมพ์.
- สายจิตต์ เหมินทร์. (2507). การเสียดินแดนปัตตานี และปะลิสของไทยให้แก่อังกฤษในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. British Charge d' Affairs in Bangkok . (1901A). **Raja of Patani to Swettenham, August 13, 1901 incl. CO 273/274**. Bangkok: Britesh Charge d' Affairs in Bangkok.
- _____. (1901B). **Minute on Swettenham to CO, Secret and Confidential, November 20, CO 273/274**. Bangkok: Britesh Charge d' Affairs in Bangkok.
- _____. (1901C). **Proposed telegram CO to Page encl. in draft CO to Swettenham on Swettenham to CO. November 20, 1901, CO 273/274**. Bangkok: Britesh Charge d' Affairs in Bangkok.
- _____. (1901D). **Raja of Sai to Swettenham, October 13, 1901 encl. in Swettenham to CO, Secret and Confidential, November 20, 1901, CO 273/274**. Bangkok: Britesh Charge d' Affairs in Bangkok.
- _____. (1902A). **Swettenham to CO, January 21, 1902, CO 273/282**. Bangkok: Britesh Charge d' Affairs in Bangkok.
- _____. (1902B). **Tower, British Minister at Bangkok to FO, CO 273/284**. Bangkok: Britesh Charge d' Affairs in Bangkok.
- _____. (1902C). **Tunku Sri Maharaja to Swettenham, February 27, 1902 CO 273/282**. Bangkok: Britesh Charge d' Affairs in Bangkok.
- _____. (1902D). **Tower to FO, Confidential , March 19, 1902 CO 273/286**. Bangkok: Britesh Charge d' Affairs in Bangkok.
- _____. (1903). **Duff to Paget, September 14, 1903 encl in Paget to FO, September 21, 1903 encl in FO to CO, November 2, 1903, CO 273/296**. Bangkok: Britesh Charge d' Affairs in Bangkok.